

СУҒУРТА СОҲАСИГА ОИД ТЕРМИНЛАРНИНГ ЛЕКСИКОГРАФИК ТАДҚИҚИ

Шарипова Шахноза

*Магистратура 1-курс, Таржимонлик факултети, Ўзбекистон Давлат Жаҳон
Тиллари Университети*

Лексикография – (грек.лехисон-луғат ва грапҳо-ёзаман)- луғат тузишга қаратилган соҳа бўлиб амалий ҳамда назарий тамойилларга асосланади. Сўзлар айнан бир йўналишга қаратилиб, тартибга солинган жамланмаси луғат дейилади.

Луғат тузишнинг илмий хусусиятлари ва асосларини ўрганиб чиқиш луғат турларини аниқлаш уни яратиш тартибини асослаб бериш бу соҳанинг назарий жиҳати ҳисобланади. Маълум бир тилга оид сўзларни жамлаш луғат тузиш мақсадида картотекалар тузиш ва уларни тартибга солиш луғатшуносликнинг амалий масаласидир.

Термин грекча терминус сўзидан олинган бўлиб чек, чегара деган манони билдиради. Терминалогия терминлар ҳақидаги таълимот ва терминлар мажмуаси ҳисобланади. Терминалогия соҳасига оид тадқиқотларни таҳлил қилиш натижалари янги терминларнинг ҳосил бўлишига хизмат қиладиган деривация жараёнлари табиий натижаси бўлиб, шу тариқа терминосферанинг шаклланиши ва терминосистеманинг бойишига таъсир ўтказади.

Ўзлаштириш жараёни функцияси бўйича кўпинча деривация жараёнлари билан бир хилда бўлади. Бу эса терминларнинг турли-туманлиги, тузилиш ҳамда семантикасига кўра фарқланадиган турларининг спецификасини асослайди. Ўзлаштириш ва термин яшаш жараёнлари бир вақтнинг ўзида содир бўлиши мумкин

Суғурта соҳасида мужассамлашган жараёнлар атама, терминлар орқали ифода қилинади. Терминлар ёрдамида суғурта муносабатларни ташкил қилувчи ҳуқуқ ва вазифалар келтирилиб ўтилади. Суғурта фаолияти давомида унинг ўзига хос терминлари билан бир қаторда бошқа фан, молия ва иқтисодиёт соҳаларига алоқадор терминларга ҳам дуч келинади. Бу каби терминларни билиш суғурта жараёнинг калити ҳисобланади. Калитсиз эшик очиб бўлмаганидек терминларнинг маъносини англаб етмасдан туриб суғурта ишини нафақат бошқариб шу билан бирга ўз ҳуқуқларингизни ҳам ҳимоялай олмайсиз. Суғурта терминларини гуруҳларга бўлиб ўрганилади. Улар асосан 4 та гуруҳга бўлинади.

1-гуруҳ суғуртанинг энг асосий бўлими бўлиб ташкилий масалалар ва шартлардан иборат

2-гуруҳга суғурта фондини шакиллантириш

3-гуруҳга суғурта фондини сарфланиши

4-гуруҳга эса ҳамкор суғурталар киради

Ҳар бир гуруҳ 10 дан ортиқ терминларни ўз ичига олади. Стахования рус тили луғатида табиий офатлар, бахтсиз ҳодисалар натижасида юзага келган зарарни ўрнини қоплаш учун маблағ тўлаш тизимидир. И. Ожеговнинг машҳур рус терминлари изоҳли луғатида “Страхования” деганда бирор нарсани, шахсни кўнгилсиз ҳодисадан асраш ҳамда кўнгилсиз воқеа содир бўлганда зарарини тўлиқ қоплаш учун пул жамғармаларини шакллантириш тушунилади. Суғурта атамаси нафақат ўзбек тилида шу билан бирга бошқа тилларда ҳам бахс музокараларга сабаб бўлган 1960-йилда Люксембург шаҳридаги ҳуқуқ конгрессида суғуртанинг дастлаб шаклланиши қатнашчиларнинг эътиборини тортди. Суғурта атамасининг илдизи “бир киши ҳамма учун ҳамма бир киши учун” шиёри остида жамоа бўлиб суғурта фондини ташкил қилиш зарарни қоплашда арзонга тушиши қайд қилинган.

С.В. Швецова тадқиқотида инглиз тили терминларини ясаиш усуллари ва қўлланилиш частотаси нуқтаи назаридан таҳлил қилиб, энг кўп тарқалган методи суффикслар ёрдамида бўлган термин ясаишининг морфологик усули фаол эканлигини айтиб ўтган.

Инглиз тили суғурта терминологияси ўз ва ўзлашган қатлам доирасидаги ўзакларга асосланади. Масалан, И.Ю. Булгакова “контракт” ва “agreement” терминлари мисолида инглиз ва бошқа роман-герман тилларига ўзлашма сўзларнинг кириб келиш жараёнини тавсифлайди. “Контракт термини ўзининг тўғри маъносига кўра келишувчи томонларнинг икки томонлама мажбуриятлари акс этган шартнома, битим саналади”, – деб ёзади муаллиф. У XIV асрда мажбуриятларни бажаришдан бўйин товлаш ёки уларни нотўғри талқин қилишнинг олдини олиш учун шартларни ёзма шаклда акс эттириш зарурати туфайли пайдо бўлган бўлиб, Қадимги Рим давридан то ҳозирги кунгача дунё амалиётида тобора кенг тарқалган ҳодисадир. “Контракт” сўзи **contractus**, **contrahere** – *бирлаштириш, рози бўлмоқ, ким биландир шартнома тузмоқ* феъллари, **con** – *билан, бирга* префикси ва **trahere** – *олмоқ, чўзмоқ (узайтирмоқ), қизиқтирмоқ* феъли асосида ҳосил бўлган, кейинчалик бир гуруҳ терминларнинг ясаиши учун ядро вазифасини ўтаган. Ўрта асрларда латин тили руҳонийлар, шифокорлар, олимлар, юристлар учун функционал тил вазифасини бажарганини ҳисобга олсак, инглиз ва Европа тиллари учун латинча ўзлашмаларнинг кўплиги табиий ҳол, худди мазкур мисол учун талаффуз ва ёзувнинг деярли ўзгармагани, “контракт” термини байналмилал бўлгани каби: **контракт** – ўзбек ва рус тилларида, **kontrakt** – немис тилида, **contract** – инглиз тилида, **contratto** – итальян тилида. “Agreement” термини “томонларнинг ниманидир бажариш ҳақидаги келишуви, ваъдаси” маъносини англатиб, латинча **ad + gre** (хоҳиш-ирода, истак, роҳатланиш) латинча **gratus** (ёқимли)дан **gratum** асосида **agreer**, **agre** (хоҳишига кўра) XV асрда француз тили орқали пайдо бўлган шунингдек contract терминига синонимдир. Шу ўринда таъкидлаб ўтиш жоизки, **agreement** терминидан фарқли ўлароқ, бугунга қадар **contract терминни асосида қурилган** молия-иқтисод соҳасида фаол қўлланилаётган қатор терминологик бирикмалар шакллانган.

Масалан; **contract awarded** – *музилган шартнома*; **contract bond** – *шартнома кафолати*; **contract buyer** – *шартнома харидори*; **contract by deed** – *муҳр билан тасдиқланган битум*; **contract by deed** – *муҳр билан тасдиқланган битум*; **contract debt** – *шартномавий қарз*; **contract default**

– шартнома мажбуриятларини бажармаганлик; contract for delivery – етказиб бериш шартномаси;

Французча ўзлашмалар инглиз тилига норманд диалект ва француз миллий адабий тилидан XV асрдан бошлаб кириб келгани учун инглиз тили ғазначилик терминологиясидаги ўзлашмаларнинг энг кўпи лотин ва француз тилларидан ўтган.

Масалан, суғурта соҳасида қўлланадиган терминларининг катта қисми лотин, инглиз, француз тилларига оид ёки француз тили орқали ўзлашган лотинча сўзлардир: *limit* (лумит), *default* (дефолт), *tranche* (транш), *capital* (капитал), *budget* (бюджет), *tax* (солиқ), *commerce* (коммерция, тижорат), *deficit* (дефицит, камомад), *arbitrage* (арбитраж), *finance* (молия), *deposit* (депозит), *bureaude change* (айирбошлаш шаҳобчаси), *bordereau* (рўйхат), *бордеро* (батафсил рўйхат, айниқса ҳужжатлар ёки қимматбаҳо қоғозлар рўйхати).

Лотин ва грек тилларидан инглиз тилига: *audit* (аудит), *analysis* (анализ, таҳлил), *auction* (аукцион), *coalition* (коалиция), *segregation* (мижоз операциялари бўйича бўлиниш), *commision* (коммисия), *capital* (капитал), *deposit* (депозит), *deficit* (камомад), *deflation* (дефляция), *dividend* (дивиденд), *debit* (дебит), *economy* (экономика, иқтисод), *emission* (эмиссия), *export* (экспорт) сўзлари кириб келган.

Инглиз тилида сўз ясалишининг суғурта терминлари материали асосида таҳлили, энг аввало, **аффиксация** усуллари ёрдамида сўз ясалиш жараёнига эътиборни қаратиш имконини беради. Аффиксал морфемалар ўзакка нисбатан жойлашиш нуқтаи назаридан уч турга бўлинади: **префиксал, постфиксал ва инфиксал морфемалардир**. Сўзнинг ўзи билан таниш бўлган профессионал таржимонлар улардан ясалган сўзларни тушуниб, луғат ёрдамисиз ҳам таржима эквиваленти (муқобили)ни топа олади, зеро луғатга барча зарур тушунчаларни киритишнинг имкони мавжуд эмас.

Инглиз тилида **суффикслар** ёрдамида сўз ясаш усули билан, яъни асосга суффикс – ўзакдан кейин келадиган морфемани қўшиш билан ясалган кўплаб терминлар мавжуд. Сўзнинг лексик-грамматик компонентига таъсир этувчи префикслар ёрдамида сўз яшадан фарқли ўлароқ, суффикслар ёрдамида сўз яшаш, одатда, бошқа сўз туркуми ёки сўзларнинг бошқа синфига мансуб сўзларни яратиш имконини беради.

Префиксал морфемалар ўзакнинг олдида жойлашиб, қуйидаги суғуртага оид терминлар ясалади:

-de – *deferred*; *deflation*; *default*; **-un** – *unsecured loan*; *undisclosed assignment*; **-in, -il** – *income bond*, *income bracket*, *income option*, *income tax*, *insolvency*; *incremental cost*, *inactive account*, *incentive bonus*, *inconvertible*, *incorporation*, *incremental cost*, *intestacy*, *intrinsic value* Инфиксал морфемалар ўзакнинг ичига жойлашиб ясалади ва ғазначилик соҳасида ясаладиган терминларда деярли кузатилмайди.

Суффикслар ёрдамида терминлар ясаш усули сифатида суғурта соҳасига оид янги сифатларни ҳосил қилишда ҳам фаол қўлланади. Улар асосан бошқа соҳа терминологик бирликлари ҳисобланиб, сўзга **-ed, -able, -eable, -ary, -ing** суффикслари қўшилиб, **феъл ва от туркумига** мансуб сўзлардан янги **сифатлар** (ўзбек тилига сифатдошлар билан таржима қилинади) ясади:

- to sale (сатмоқ) + **able** = **salable** (сотилаётган); **to bank** (банкка пул қўймоқ) + **able** = **bankable** (банк учун мақбул бўлган); **to cash** (нақд пул олмоқ)

cash+able = cashable (инкассация қилиниши лозим бўлган); **to charge** + (нарх белгиламоқ) + **able = chargeable** (ҳисоб рақамга киритиладиган); – **to encash** (нақдламоқ) + **able = encashable** (нақдлаштирилаётган); **to calculate + ed = calculated** income (ҳисоблаб чиқилган даромад); **to fine** (жарима солмоқ) + **ed = fined** (жарима солинган); **to encash** (инкассацияламоқ)+**ed = encashed** (инкассацияланган); **to devalue** (девальвация қилмоқ валютани) + **ed = devaluated** (девальвация қилинган); **donate + ed = donated** (surplus) хадя қилмоқ (сармоя) **budget** (бюджет) + **ary = budgetary** (бюджетга оид); **function** (функция) + **ary = functionary** (функциявий); **to deposit** (омонат қассасига қўймоқ) + **ary = depositary** (сақловчи, ишонч билдирилган шахс) – **to account** (ҳисобламоқ) + **ing = accounting** (бухгалтерлик иши).

Сўз қандай усуллардан фойдаланиб ясалишидан қатъий назар, янги сўз ҳосил бўлади. Тилшуносликда сўз ясалишининг асосан: семантик усул; синтактик-лексик усул; аффиксация усули; композиция усули; аббревиация усуллари мавжуд. Биз тадқиқ қилган инглиз тили сутерминларини суғурта соҳасида қўлланадиган терминларни яшашда аффиксация ва аббревиация усули фаол иштирок этади.

Терминологик бирикмалар – кўп компонентли, алоҳида расмийлаштирилган, семантик жиҳатдан яхлит, икки, уч ёки ундан ортиқ терминологик компонентни қўшиш йўли билан ясалган бирикма:

– **tender offer (тендер таклифи); stock trust certificate (ишонч асосидаги акциядорлик гувоҳномаси) treasury certificate (хазина гувоҳномаси); – asset management (активларни бошқариш);**

Юқорида баён қилинганлар асосида хулоса қилиш мумкинки, инглиз тилида префикслар ёрдамида сўз яшаш (деривация) жараёнлари, суғурта соҳасида қўлланадиган янги терминологик бирликларни ҳосил қилишнинг етакчи усуллари дир. Шундай қилиб, инглиз тили суғурта терминларининг ҳосил бўлиши ва фаолияти, бир томондан, янги тушунчалар, маънолар, мазмунлар юзага келиши муносабати билан янги терминларга бўлган эҳтиёж, иккинчи томондан, уларнинг жамият, давлат, давлатлараро муносабатларда қўлланиш соҳаларининг кенгайиши, учинчи томондан эса, сўз яшаш усуллари, демакки, термин ҳосил қилиш усуллари билан, яъни дериватология, лексика ва семантика билан бевосита боғлиқ. Буларнинг барчаси терминларни, жумладан, суғурта соҳасига оид терминларни урганиш, шакллантириш ва тилда ривожлантиришнинг лингвистик асоси саналади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Швецова С.В. Лингвистический анализ способов терминообразования в современной офтальмологической терминосистеме. Автореф. дисс... канд. фил. наук. – Иркутск, 2005. – С. 14.
2. Булгакова И.Ю. Формирование терминологии английского документоведения в донаучную эпоху // Вестник Иркутского государственного лингвистического университета Выпуск №1 (9), 2010. – С. 21–24.
3. Бруннер К. История английского языка. – М.: Едиториал УРСС, 2003. – С. 115.